

מה בין בת פרעה לסופרי המלך שלמה

שעבוד מצריים ויציאת מצרים בהנהגת משה ואהרן הן עובדה היסטורית לדעת מחברת הקובץ הזה. לא השקיעים המצריים בספר שמות הם הראיה לכך, אלא להפך: נקודת המוצא שלה היא ההיסטוריות של המאורע, כפי שהוא מתואר במקרא, והשקיעים המצריים הם רק תנא דמסייע

| יעקב שביט | 09.04.2003 | 00:00 | עודכן ב: 16:38

יציאת מצרים: מציאות או דמיון, מאת פנינה גלפז-פלר, הוצאת שוקן, 2002, 236 עמודים
התשובה של פנינה גלפז-פלר לשאלה המוצגת בשם ספרה היא שיציאת מצרים אינה פרי הדמיון, אלא מאורע היסטורי, שעיקריו מתוארים בצורה מהימנה במקרא. אולם סיפור המאורע הועלה על הכתב רק מאות שנים לאחר התרחשותו, ואין בכוחו של הטקסט המקראי ללמד כיצד השתמרה המסורת הזאת, ובעיקר כיצד השתמרו בתוכו היסודות (השקיעים) המצריים במשך מאות השנים עד שהועלו על הכתב.

נפתח ונאמר, שרק מעט דברים אפשר לומר בוודאות על סיפור יציאת מצרים: האחד, שאין שום דרך לדעת מתי נכתב הסיפור על שעבוד בני ישראל במצרים ועל יציאת מצרים, איזה חלק שלו הוא פרי מסורות שבעל פה ואיזה הוא יצירה ספרותית, וכמה מחברים ועורכים השתתפו בתהליך היצירה של היחידות השונות של הסיפור ובעריכתם. השני, שמדובר במסורת קדומה, שעוצבה תחילה, אולי, בצורה של חג, וקיבלה מעמד מכונן בזיכרון ההיסטורי של עם ישראל מן המאה השמינית לפנה"ס (מחוץ לספר שמות נזכרת יציאת מצרים במקרא כ-210 פעמים) - ולא רק בשלו.
עד המאה ה-19 העזו רק מעטים להטיל ספק באמיתותו של הסיפור המקודש הזה (ובכך שמה היה דמות היסטורית). אם נשמעה ביקורת, היא כוונה נגד התוכן והמסרים התיאולוגיים והמוסריים שלו, אבל לא נגד המהימנות ההיסטורית שלו. הגילויים הארכיאולוגיים במצרים מתחילת המאה ה-19 ואילך הולידו מבול של חיבורים שביקשו להתאים בין ההיסטוריה של מצרים הפרעונית ובין העדות המקראית (התאמות התלויות בדעות השונות באשר לכתובות המצריות), ואפילו ניסו לזהות דמויות שונות מן המקרא עם דמויות מן ההיסטוריה המצרית. בד בבד היו מי שהצטמצמו בניסיון להוכיח שהסיפור המקראי מעוגן בריאליה המצרית; כלומר, להוכיח שהמחבר של הסיפור המקראי הכיר היטב את ההיסטוריה המצרית הרלוונטית ואת עולם המושגים המצרי, ולכן היה יכול לעגן את סיפורו בריאליה מצרית קונקרטי, והפרטים השונים של הסיפור הקשורים בריאליה הזאת אינם פרי הדמיון. שתי המגמות האלה הן פרק מרתק וחשוב בהיסטוריה האינטלקטואלית הנוצרית והיהודית בעת החדשה. בכל מקרה, חשוב לזכור כי טענה שסיפור נטוע ברקע ריאליסטי אינה זהה לטענה שהוא סיפור היסטורי. הטענה הראשונה רק מבקשת לקבוע שמחברו של הסיפור המקראי הכיר היטב את מצרים, את לשונה ואת תרבותה. חוקר המקרא אברהם שלום יהודה, שכתב לא מעט בעניין הזה (בין היתר: "לשון המקרא ביחסיה למצרית"), ניסח את הטענה הזאת כך: "רק בסביבה מצרית היה אפשר לכתוב סיפורים כאלה ורק באותה התקופה שהעברים חיו באותה סביבה, כלומר, לפני צאתם ממצרים, ולא מאות בשנים אחר כך ובמרחק מאות מילין ממצרים". כלומר, לא זו בלבד שהמחבר המקראי הכיר את מצרים, אלא שחי בה ובסמיכות זמנים למאורעות שעליהם סיפר. י"מ גרינץ גרס (בספר "מבחר

הספרות המצרית" העתיקה, 1958), כותב כי היה "משא ומתן בלתי פוסק נמשך והולך" בין מצרים לכנען, שהתנהל באמצעות חיילים, סוחרים, שליחים, גולים ופליטים וכדומה, וכל אלה יכלו להעביר אתם לכנען את הידע על מצרים ואף מקצת מספרותה.

לאמיתו של דבר, מחבר פרקים א-טו בספר שמות אינו מגלה בקיאות מפליגה לא בתולדות מצרים ולא בתרבותה, וגם אין בסיפור שלו עובדות שכדי להכיר אותן היה נזקק - כפי שגורסים אלה הטוענים שהסיפור נכתב אחרי שיבת ציון - לגישה לארכיון של אחד ממקדשי מצרים. תהילתה של מצרים יצאה למרחוק ומורשתה התרבותית נשמרה והשתמרה היטב במשך מאות שנים ונפוצה גם מחוצה לה. מאידך גיסא, גם אם נניח שהסופר המקראי ידע יותר ממה שסיפר, הרי כוונתו לא היתה לתאר את מצרים כפי שתיאר אותה הרודוטוס במאה החמישית לפנה"ס בספר השני של ה"היסטוריה". הסופר המקראי לא התעניין במצרים ולא רצה לגולל לפני הקורא את ההיסטוריה שלה, לתאר את הגיאוגרפיה שלה ואת תרבותה; מצרים משמשת לו לא יותר מאשר רקע לסיפור השיעבוד והגאולה. לצורך זה די היה לו במסגרת "ריאליסטית" מוגבלת מאוד, שתעניק לסיפורו אופי אותנטי.

גלפז-פלר טוענת שהמחבר המקראי בחר במתכוון להבליע ולטשטש את הרקע המצרי, בלי שתציע הסבר כלשהו לבחירתו שלא לטשטש אלמנטים מצריים אחרים. לאמיתו של דבר, אין שום צורך לשער שהמחבר, אשר עיגן את סיפורו ברקע היסטורי-ראליסטי מוגדר, היה חייב להיות בן זמנם של המאורעות שעליהם סיפר, או אפילו להכיר את מצרים מקרוב. מאידך גיסא, ברור שהמחבר נדרש לפרטים "ריאליסטיים" שונים כדי להעניק לסיפורו מידה של אמינות ושל קונקרטיזם. לפיכך, השאלה מאילו מקורות יכול היה לשאוב את מעט המידע שהיה לו על מצרים הופכת להיות שאלת המפתח. לפני שנגיע לעניין הזה, חשוב להדגיש עניין עקרוני אחד. מי שסבור ש"התנ"ך העתיק עצמו (הוא) הוכחה ארכיאולוגית עצומה כשלעצמה" להיותה של יציאת מצרים מאורע בהיסטוריה, לא זו בלבד שהוא מתעלם מן ההבדלים בין המסורות השונות ש"התנ"ך העתיק" מביא על המאורע הגדול והמכונן הזה, אלא שעליו לקבל את כל פרטיה של העדות המקראית על המאורע. אם אינו נוהג כך, הוא מתיר לעצמו חירות (בלתי נסבלת מנקודת המבט של המאמין) להחליט לאילו חלקים ופרטים מן הסיפור הוא מתייחס כאל עובדה היסטורית, ולאילו מהם כאל אגדה או מיתוס. אדם כזה (וב"אדם" כוונתי להשקפת עולם מוגדרת) מנסה, מצד אחד, לאתר גרעין היסטורי בסיפור המקראי, ולאששו על ידי התאמות שונות למקורות המצריים (ובכך מעניק ערך למקורות החוץ-מקראיים), או, מצד אחר, מנסה לתת הסבר נטורליסטי לנסיים.

כך, לדוגמה, יש המציעים את ההשערה שמסורת יציאת מצרים קשורה רק לשבט אחד משבטי ישראל (שבט לוי), שנהפכה במשך הזמן למסורת לאומית. הפרדוקס האימננטי הטמון בדעה כזאת - פרדוקס שלא הכל מודעים לו - נעוץ בכך שהיא אינה עוזרת לאמת את המקרא, אלא דווקא פועלת נגדה. הסיבה לכך פשוטה: ספר שמות לא התכוון להעלות על הכתב מסורת של שבט אחד, אלא לספר על שיעבודו של עם שלם ועל גאולתו הנסית כתוצאה מהתערבות האל בהיסטוריה לטובתו. מי שמצמצם את האפוס הגדול והנהדר הזה למסורת על שבט אחד, או אפילו משפחה אחת, מעקר מהסיפור את מה שהעניק לו את משמעותו ואת ערכו.

באותו אופן עצמו, ספר שמות לא בא לספר על פגעי טבע שפקדו לעתים את מצרים. מי שמסביר את מכות מצרים כהד למכות טבע שמצרים סבלה מהן מלמד, לכל היותר, שהמחבר המקראי הכיר את האקולוגיה המצרית, אבל פוגע פגיעה חסרת תקנה במסר התיאולוגי של הסיפור; שהרי מכות הטבע האופייניות למצרים לא התרחשו בזו אחר זו בזמן קצר, כפי שמתואר בספר שמות. עוד דוגמה: הניסיון לראות בשם "ישראל" המופיע במצבת פרעה מרנפח משנת 1208 ראייה לכך שיישות אתנית "ישראלית" התקיימה בכנען בתקופה הזאת, או - כפי שגלפז-פלר מציעה - עדות לכך שכבר בתקופה

הזאת נמצאה בכנען קבוצה של "ישראלים" ש"מרדו בשלטון המצרי", עומד בסתירה גמורה הן לסיפור יציאת מצרים והן לסיפור הכיבוש בספר יהושע.

אם כן, מה בא הספר ללמד? מדובר בסיכום בהיר, שיטתי ומועיל למי שאינו מכיר את ספרות המחקר העוסקת בזיהוי השקיעים האותנטיים של ההיסטוריה ושל הריאליה המצרית בפסוקים ספוראדיים בספר שמות א-טו. החלק העיקרי של הספר מביא איפוא קבוצה של מקורות מצריים ומקבילות מצריות למלים, מושגים ופרטים ריאליסטיים המופיעים בפרקים הנ"ל בספר שמות. העדויות למקור המצרי הן תעודות מצריות בעלות אופי שונה ומתקופות שונות. לגבי חלק מן העובדות שהיא מביאה אין מחלוקת: הסיפור על חניטת גופותיהם של יעקב ויוסף מלמד שהמחבר הכיר את מנהג החניטה המצרית. בתיאור התחרות בין משה ואהרן וחרטומי מצרים (שמות ז, ט-יב) יש מקבילות לסיפור "המלך חופו והחרטומים", שבו הופך מטה של שעווה לתנין חי, ואפשר להביא עוד השוואות מהסוג הזה. אולם לדעת המחברת, גם פרטים היסטוריים שונים הקשורים במצרים מעוגנים במציאות היסטורית, לדוגמה: העסקת שבויי מלחמה בעבודות שונות בשירות הממלכה, ובכלל זה עשיית לבנים, החשש המצרי מפני התרבות האוכלוסיה ה"אסיאתית", כניסת זרים לעמדות מפתח בחצר המלוכה ועוד. מקבילות והשפעות אחרות הן פרי הדמיון, כמו, לדוגמה: השפעת "המהפיכה המונותיאסטית" על משה.

בסיכומי של דבר, לדעת המחברת, שעבוד מצרים ויציאת מצרים בהנהגת משה ואהרן הן עובדה היסטורית. לא השקיעים המצריים בספר שמות הם הראיה לכך, אלא להפך: נקודת המוצא שלה היא ההיסטוריות של המאורע, כפי שהוא מתואר במקרא, והשקיעים המצריים הם רק תנא מסייע. בד בבד, כיוון שהיא סבורה שהסיפור לא נכתב סמוך למאורע עצמו, אלא לאחר מאות שנים, השאלה העיקרית המטרידה אותה היא מה היו מקורות הידע של המחבר על הריאליה המצרית: האם קיבל מסורות בעל פה אותנטיות, שעברו מדור לדור, עד שהועלו על הכתב? האם ידע לקרוא מצרית והיתה לו נגישות לספרותה של מצרים הפרעונית, או שהמידע שלו הגיע אליו באמצעות מתווכים שונים? נראה שהיא מתקשה לקבוע עמדה חד-משמעית. מצד אחד היא סבורה שקשה להניח שהמחבר נשען על מסורות שבעל פה, בגלל פער הזמנים הארוך בין כתיבת הסיפור ובין המאורעות שהוא מספר עליהם. לכן היא מביאה את הסברה שהיה "מגע תרבותי רצוף" בין סופרי החצר בירושלים (שהם, לפי ההשערה הזאת, מחברי הפרקים הרלוונטיים בספר שמות) ובין התרבות המצרית (כראיה לכך היא מקבלת כאמינה את הסיפור ששלמה נשא את בת פרעה לאשה). כאופציה אחרת היא מזכירה את ההשערה שהמקור למידע היו סופרים מצריים שישבו בכנען (יצוין כי המקרא אינו מספר דבר וחצי דבר על השלטון המצרי ארוך השנים בכנען!), בתיווכם של הסופרים הכנענים. אולם, האופציה הזאת אינה מתקבלת על דעתה מפני שקשה להניח, היא כותבת, ש"עובדות זניחות", כגון דרך תעשיית הלבנים, מנהגי החצר הפרעונית בתקופת הממלכה החדשה (ששולות 18-20) ועוד, היו מעניינים של סופרי החצר "שרשמו בעיקר דיווחים שוטפים מחיי היומיום בירושלים". לא ברור ממה נובעת המסקנה שהסיפור בשמות א-טו נכתב על ידי סופר בחצר המלך, והיא אינה מציעה חלופה אחרת לזהותו של הסופר.

ואגב, אם כבר גירסה פרי ההשערה והדמיון היוצר, למה לא להניח שבת פרעה הגיעה לארמון שלמה יחד עם הרבה בני לוויה, כראוי למעמדה, ובכללם כוהנים וסופרים - והנה "מקור" לסופר החצר היהודי. לא ברור גם על סמך מה קבעה שמדובר ב"עובדות זניחות", בעיקר לאור העובדה שהתעודות המצריות והספרות המצרית, גם אלה שהיא נשענת עליהם, יודעות לספר על ה"עובדות הזניחות" האלה. ההתלבטויות בין ההשערות השונות מביאות אותה למסקנה, שקבוצה כלשהי משבטי ישראל שהתה תקופת זמן ארוכה במצרים, והיא שהעבירה לדורות הבאים במסורות שבעל פה מלים

במצרית, טופונומים מצריים ותיאורים אותנטיים המשקפים תפישות שרווחו במצרים. בד בבד, בהקשר אחר, היא כותבת שקשה להאמין ש"עובדות" שונות - מהן אף "זניחות" - על מצרים עברו בעל פה במשך מאות בשנים: "קשה להניח שהמחבר נשען על מסורות שבעל פה בגלל פער הזמנים הממושך, המפריד בין המאורעות לבין מועד העלאתם על הכתב. ספק אם בפער זמנים כזה יכולות להשתמר עדויות מדויקות, מבלי שהן יעברו שינויים רבים במהלך מסירתן". קיצורו של עניין: המחברת מתלבטת בין הפתרונות השונים לשאלה מה היו המקורות שמהן שאב המחבר המקראי את המידע שלו על מצרים. לא עלה בידה לבסס את ההשערה שהתבסס על מקורות ישראליים קדומים. נותרנו עם ההשערה שהיה יכול להסתפק במקורות ספרותיים, או אפילו בידיעות שנרכשו מסוכני מידע. בהקשר הזה נציין כי במחקר יש דעות שונות בשאלה אם המקורות שעליהם נסמך המחבר המקראי היו בהכרח קדומים, או שהיו מאוחרים הרבה יותר. במרכזו הוויכוח (שנציגו הבולטים הם רדפורד וקיטשן) בשאלת הזיהוי של העיר פ(ר)רעמסס, והאם שמה ההיסטורי התקיים רק במשך כמאתיים שנים (בין 1100-1300 לערך) ואחר כך נשכח - או שלא נשכח; לא כאן המקום להיכנס לפולמוס הזה.

כאמור, הספר עושה שירות מועיל מאוד לקורא העברי בהביאו לו סיכום של חלק מספרות המחקר העוסקת בזיקות בין המקרא למצרים. דומה שהמחברת ביקשה יותר מכך, ומטרתה היתה להציע ראיות לקיומו של גרעין היסטורי מהימן למסורת המקראית על השעבוד ועל יציאת מצרים. אבל גם בזה נראה שהתקשתה להחליט איזה קו לנקוט. כך היא כותבת שהסיבה להעדר אזכור כלשהו בתעודות המצריות שהגיעו לידינו ליציאת מצרים היא ש"יציאת מצרים" נתפסה כאירוע זניח בתולדות מצרים", וזאת בהביאה עדויות על דיווחים בעניין אירועים זניחים פי כמה, כמו הדיווח על בריחת שני עבדים מהארמון המלכותי בפפירוס אנסטאטי 5. במקום אחר, לעומת זאת היא כותבת כי "אי אזכור המפורש של האירוע נובע כפי הנראה מן המדיניות המצרית. הרי לא נצפה מסופרי הארמון במצרים שיתעדו את מפתחם!"

בכל מקרה, העובדה ההיסטורית שמצרים נדרשה להגן על גבולה במזרח מפני פולשים "אסיאתיים", או שהיו לה מרכבות מלחמה, אינה ראייה שיש גרעין היסטורי כלשהו לסיפור המקראי על טביעת מרכבות פרעה בים סוף (ספר שמות יד-טו מדבר על "רכב פרעה ופרשיו" מאות שנים לפני שסוסים שימשו לרכיבה). לניסיון לחפש "הדים בתיעוד המצרי" העשויים לאשש את יציאת מצרים כמאורע היסטורי, או כמסורת המבוססת על עובדות היסטוריות, אין איפוא בסיס. ההשוואות השונות בין הידוע לנו על ההיסטוריה ועל הריאליה המצרית אינן מסייעות למחקר ההיסטורי ואינן יכולות להוכיח "שהמקרא אכן צדק".

אמנם מעיין הנסיונות - המלומדים ופרי הדמיון היוצר כאחד - לאשש את אמיתותו של הגרעין ההיסטורי במסורת על השיעבוד ועל יציאת מצרים, לא יבש, אבל דבריו של האגיפטולוג וילהלם שפיגלברג משנת 1904, כי שאלת האותנטיות של הרקע המצרי בספר שמות אינה נוגעת להיסטוריות של המאורע, אלא להיסטוריה של המסורת, נותרו הניסוח נכון של הנושא. כבר לפני דורות רבים היו מי שהצביעו על כך שאין בכוחו של המחקר הארכיאולוגי-היסטורי להגן על כתבי הקודש מפני הספקנות בכל הנוגע למהימנות שלהם כעדות על ראשיתו של עם ישראל. ההפך הוא הנכון: צריך להגן על כתבי הקודש מפני המחקר הזה, שכן יותר ממה שאישר את האמת של המסורת ההיסטורית הקדומה של המקרא, הוא עירער עליה. אם כן, לשאלות מנין שאב המחבר המקראי את הידע שלו על מצרים, ומהו החלק של הגרעין ההיסטורי של המסורת על השעבוד ועל יציאת מצרים לעומת החלק היצירתי-הספרותי, אין קשר - ואין מקום לקשור אותן - למסר התיאולוגי-ההיסטורי (וגם האקזיסטנציאלי) של המסורת, שהוא עיקר העיקרים.

